

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПСИХОЛОГИЯ НА ГАБРИЕЛ ТАРД – РАДИКАЛНО ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА РЕАЛНОСТ

Иван Кацарски*

Увод

Има сериозни признаци да предполагаме, че днес икономическата теория е в процес на епохална трансформация. Във всеки случай авторитетът на неокласическия икономикс е поставен на сериозно изпитание. Атакувано е неговото твърдо, концептуално ядро; под обстрел са негови основни положения: постулатите за икономическия човек и за икономическото равновесие (Проданов, 2017, с. 35-36). В миналото ортодоксалните икономисти често са пренебрегвали критиките, защото те са изхождали от външни за тях научни среди. Днес обаче неокласическият икономикс има сериозни съперници – нови дисциплини като поведенческият икономикс и невроикономикса.

В такава ситуация е добре да се познават всички основни, оригинални концепции, засягащи сърцевината на икономическата теория, за да не се преоткриват известни някога истини и да не се повтарят стари грешки. Странното е, че в лабиринтите на икономическата история са се загубили основни идеи и концепции, създадени от първокласни умове. Такъв е случаят с Габриел Тард (1843-1904).

Приживе той е научна знаменитост. Известен е преди всичко като една от основните фигури във френската социология. Той е класик в областите на криминологията, изследванията на иновациите, социалната психология и комуникациите. Има приноси в теорията на изкуството и други сфери. Той е един от последните енциклопедисти – с огромна философска и научна ерудиция.

Тук разглеждам Тард като теоретик на икономическата реалност. В това научно поле той се представя с множество статии и голям двутомен труд, озаглавен "Икономическа психология" (Tarde, 1902).

Това заглавие е способно да въведе в заблуждение относно своя предмет. Проблематизирането всъщност се различава твърде много от онова, което се включва в съдържанието на съвременната дисциплина икономическа

*Иван Кацарски, професор, доктор на философските науки, Институт за изследване на обществата и знанието, Българска академия на науките, email: pessoko@gmail.com

психология (съвсем неразвита към началото на XX век). В разбирането на Тард психологията е основа и инструмент за отхвърляне на старата и създаване на нова политическа икономия [1]. Това е главното, но то обикновено остава извън полезрението на съвременните коментатори. Сякаш авторите-тът на неокласическата теория все още пречи да се навлезе в такава опасна територия.

Наистина Тард не е съвсем неизвестен на съвременните икономисти. Приема се, че той пръв използва термина "икономическа психология" през 1881 г. (Raaij, 1999, p. 266; Roland-Lévy and Kirchler, 2009, 364). През последните десетилетия интересът към Тард, включително към икономическите му работи, се засилва. Но според мен този интерес страда от характерна теоретична ограниченост: дори, когато предмет на изследване са икономическите му трудове, в тях се анализира почти изключително неговия социологически метод. Философи, социолози, икономисти – всички обикновено свеждат интересното у Тард до една абстрактна методологическа плоскост (вж. например: Hughes, 1961; Kinnunen, 1996; Katz, 1999; Latour, 2001; Djellal and Gallouj, 2017).

Но Тард е много повече от това. Според мен той е интересен и съвременен преди всичко с конкретните си анализи – с неговата оригинална критика на политическата икономия и с плана му за изграждането ѝ на нова основа, с концепциите му за ценността, цените, парите, капитала, труда, иновациите и др. От тези по-конкретни понятия вниманието на съвременните изследователи се концентрира почти изключително върху темата за иновациите, докато останалите ключови категории остават в сянка. Според мен това стесняване на хоризонта е погрешно. То лишава съвременната теоретична мисъл от ценни идеи, които биха стимулирали нейното развитие. В следващите страници ще се опитам да обоснова това свое убеждение. За целта тук основното ударение пада върху специфичната и все пак базисна икономическа проблематика, докато общите принципи на социалния анализ са само бегло очертани.

Обща философско-социологическа рамка

Както вече посочих, тази рамка е предмет на разглеждане в повечето съвременни публикации върху творчеството на Тард. Споменатият общ теоретико-методологически аспект съм разгледал в отделна статия (Кацарски, 2018) и поради това тук ще го засегна съвсем бегло.

В основата на битието, според Тард, лежи безкрайно множество от духовни същности, наречени монади. Те са творческият принцип, който прави възможно цялото многообразие в неживата и живата природа, както и в обществото. Във всички тези сфери действат три групи закони – закони на

повторението, закони на противопоставянето и закони на приспособяването. Монадите пораждат нови феномени, които влизат в конкуренция с вече съществуващите; в резултат, рядко, възникват спонтанни хармонизации, а по-често последните са резултат от сблъсъци и трансформации.

Тази универсална философска схема Тард пренася и в своята социологическа теория. Основният творчески принцип в обществото е съзнанието, твърди Тард, а науката, която е призвана да изследва социалната реалност, е психологията. Социологията всъщност е психология, която има два аспекта – индивидуална и социална психология. Носители на творческото начало в обществото са винаги отделни индивиди, които са източник на открития и изобретения. Тези нови елементи попадат в контекста от съществуващи идеи, практики и институции и трябва да извоюват правото си на социално съществуване по силата на принципите на противопоставяне и приспособяване; веднъж утвърдили се, те стават обект на повторение (подражание). Успехът на всяко откритие или изобретение зависи от два фактора: първо, логическа последователност или целесъобразност (полезност) на новото; второ, извънлогически фактор, който включва, от една страна, социалния ранг на този или тези, които лансират новото, а от друга – някои основни ценностни приоритети на обществата (акцент върху миналото, традицията, или върху новото, бъдещето). Основни категории и на битието в цялост, и на социалната реалност в частност са желание и вярване.

Историята на отделните цивилизации е процес на разрастване (амплификация), който се проявява специфично в отделните сфери. В политическата сфера, например, последователните форми на разрастването са: семейство – племе – държава (нация) – империя. Всяка развила се докрай цивилизация стига до завършено състояние на разцвет. Такова крайно съвършено състояние Тард предвижда и за европейската цивилизация.

В съвременната литература Тард се разглежда с висока степен на избирателност: на първо място като опонент на обективистката социология. Той отхвърля основния принцип на Дюркем, че обществото е реалност, независима от отделните индивиди. Според Тард такава реалност е метафизически предразсъдък; обществото е изтъкано от психични взаимодействия между отделни индивиди, то е интерпсихична реалност, извън която не съществува нищо повече. Някои откриват в подобно разбиране, ако то се осъвремени по подходящ начин (чрез теорията деец-мрежа), вярната перспектива за развитие на социологията (Latour, 2001; Tonkonoff, 2013). Други виждат само порочна едностранчивост в тезата на Тард. Антъни Кинг твърди например, че "прочитът на Латур е неправилен, а творчеството на Тард е проблематично, защото в последна сметка то е индивидуалистично и телеологично; на съвременния социален теоретик то не предлага нищо особено ценно, освен че представлява несъмнен исторически интерес" (King, 2016, p. 45).

Мога да се причисля към групата автори, които не споделят тези две крайни гледни точки. Когато става въпрос за общата или "чиста" социология на Тард, обвиненията в субективизъм и телеологизъм са до голяма степен основателни. Но и в нейните рамки присъства елемент, който не може да бъде сведен до чиста интерпсихичност: индивидите винаги са част от структури и йерархии – семейство, касти, съсловия; има висши и низши, господстващи и подчинени, между които протичат "интерпсихичните взаимодействия". Освен това, когато Тард се опитва да интерпретира конкретни социални феномени, недостатъчността на абстрактния социологически модел вече няма как да не бъде забелязана. И като истински голям ум, който не може да остане догматично ограничен, Тард по същество внася обективен елемент в своите разсъждения. Всъщност инициативата на индивида винаги се проявява във външен за него контекст, среда, структура. По-често те присъстват имплицитно в разсъжденията на Тард. Понякога обаче можем да открием удивително точни общи формулировки. Например в публикуван посмъртно ръкопис четем: "Със сигурност успехът на един човек винаги се дължи на това, че той идва в благоприятно за него време [2]; но често обстоятелствата напразно призовават, никой не отговаря достойно на апела. Друг път един човек изпреварва апела и прави така, че да бъде повикан". Във всеки случай може да има хиляда различни отговори на един и същ апел и съобразно това дали му е отговорил един или друг индивид, фактическите последствия са много важни (Tarde, 1905, p. 323). Трудно би могло да се каже по-добре. Но, Бруно Латур, яркият защитник на тоталната деобективация на социалното, е разочарован от Тард, когото нарича "напълно недисциплиниран ум" (Latour, 2001, S. 362).

Според мен, като теоретик на икономиката Тард е интересен тъкмо със своята "непоследователност". Двухтомникът "Икономическа психология" външно създава впечатлението, че категориите на "чистата" социология определят структурата и съдържанието на материала. Внимателното четене подсказва, че тези категории са почти само външна рамка, която може да бъде отстранена, без да пострада най-ценното конкретно съдържание. То заслужава самостоятелен живот и това ще се опитам да покажа в следващите страници.

Политическата икономия и другите обществени науки

Тард е неудовлетворен от състоянието на социалните науки в края на XIX век. Икономическата теория е напреднала значително, докато останалите социални науки са съвсем неразвити. Икономистите живеят със съзнанието за превъзходство и изключително положение на своята наука. Тард смята, че нейното предимство е временно, че това мислене на икономистите е не-

основателно. Според него социалните науки са принципно равнопоставени (Tarde, 1902, Т. 1, р. 54).

Тези науки според Тард имат обща основа – категорията ценност (*valeur*); тя "обгръща цялата социална наука". Нейните подразделения са науки за ценностите (Tarde, 1902, Т. 1, р. 51). Ценността не съществува обективно: тя е "качество, което приписваме на вещите, като цвета, но което в действителност, както и цвета, съществува само в нас, чисто субективно". Специфично в тезата на Тард е, че това субективно е всъщност интерсубективно: ценността е "съгласуваност на колективни съждения" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 51).

Съществуват три основни аспекта на ценността: ценност-истина, ценност-ползност и ценност-красота. Съответно Тард различава три основни клона на социалната наука, развити твърде неравномерно: теория на истините (знанията), включващи лингвистични познания, религиозни вярвания, "ентузиасирана увереност", научно знание; теория на ползностите – власт, права, заслуги, богатства; теория на красивите неща (съответно на видовете изящни изкуства и литература) (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 51-52, 93).

Ярка отличителна черта на тезата на Тард е положението, че всяка ценност, всяко нещо, което определяме като ценно, притежава количествен аспект. Истинността, ползността и красотата на конкретните неща се измерват чрез три параметъра: първо, колко хора са привързани към тях; второ, каква е "социалната тежест" на тези хора (позиция, влияние, власт, компетентност); трето, каква е степента на тази тясна привързаност. Така могат да се измерят вярването в дадена истина, желанието да се притежават определени блага и естетическото наслаждение от произведение на изкуството или природен обект. Количествено ценностите могат да варират независимо в трите измерения, което силно усложнява измерването им (Tarde, 1902, Т. 1, 51-52).

Въпреки това затруднение, твърди Тард, "индивидите и народите" подреждат в скали, повече или по-малко интуитивно, нещата, възприемани като ценни (богатства, власт, слава, истини и т. н.). От всички тях само богатството е станало обект на количествено изследване (посредством парите) в рамките на икономическата наука. В това е тайната на нейното по-развито състояние. Но и останалите ценности, смята Тард, в не по-малка степен заслужават подобно изследване (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 53-54, 56, 58). Нещо повече, самият той прави крачка в това още неизследвано тогава поле, като предлага интересни бележки върху проявите на славата, известността, благородството, доверието, властта и възможностите за тяхното измерване (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 56-58, 67-68).

За да покаже свързаността между политическата икономия и останалите социални науки, Тард разглежда и приложимостта на основни икономически категории към други социални полета. Според него понятията ценност,

пазар, обмен, печалба и загуба, собственост, труд, капитал, асоциация имат приложение извън икономическия анализ – било пряко, било реинтерпретирани в една или друга степен (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 59- 65). Например, може да има пазари на истините, вярванията и славите, а пресата има ключова роля при котируването на всички видове ценности (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 59-60). В някаква степен парите функционират като измерител не само в универсума на богатството, но и в области като изкуство, религия, престъпност и др. (Ibid., p. 61). Съществува не само икономически обмен, но и обмен на идеи, институции и практики, който обаче не приема формата на размяна. И единият, и другият вид обмен могат да са както полезни за двете страни, така и разрушителни за една от тях – когато тя е в много по слаба позиция (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 61-62).

Тард нарича социалните науки "сестрински". Политическата икономия може да намери истинското си място само в тяхното обкръжение, само чрез тях тя ще се освободи от своята "загадъчна", "величествена и съблазняваща" изолираност; тя ще допринесе за тяхното развитие, но нейните понятия и теории също ще изпитват влияние от страна на другите социални науки (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 54, 73-74).

Тард е създал проект за единна и хармонично развита във всичките си клонове социална наука. Подобно оптимистично проектиране на бъдещето отдавна е загубило привлекателността си [3]. Въпреки това мислите на Тард в тази връзка заслужават нашето внимание. Преди всичко неговата идея за широко използване на количествени методи в социалните науки днес е напълно осъществена. Рейтинги ни заливат отвсякъде. Но те често са по-скоро инструмент за корисни манипулации и злоупотреба. У Тард откриваме едно социологическо (социалнопсихологическо) понятие за истина – истината като нещо, в което се вярва. Но според самия него научното знание има отношение към специфичен род истини.

Важна е идеята, че социалните науки имат за свой предмет ценностите в различните им разновидности. Но това се оказва недостатъчно за хармонизиране на отношенията между дисциплините. От началото на XX век до наши дни надменното самоизолиране на икономическата наука не само не отслабва, а се засилва.

Наред с ценните моменти, подходът на Тард страда от принципна методологическа недостатъчност, която е следствие от неговата "чиста социология". Да се тръгне от постулата, че социалните науки имат за свой предмет ценностите е важно и неоспоримо, но не е достатъчно. Защото отношението на индивидите и групите към ценностите (богатство, власт, права, компетентност, престиж) не е еднакво. По всички тези критерии различията са огромни. Така индивидите са вплетени в отношения, които са за тях даде-ност и в този смисъл – нещо обективно (различно, разбира се, от обектив-

ността на природата). Това социално обективно не може да бъде заличено чрез чисто психично взаимодействие между индивид и индивид, не може да бъде сведено до него.

Дори да приемем, че в митологичното "начало на обществото" на Тардовата "чиста социология" това обективно е било чисто психично взаимодействие, то отдавна е престанало да бъде такова в "хода на еволюцията". То се е институционализирано и съществува независимо от индивидите, въпреки че те са способни да го променят и действително го променят. "Интерпсихичното", чрез подражанието, е един от възможните пътища за конституиране на социално обективното. Но това не е всичко: не съществуват човешки същества, които само подражават на установени образци. Дори да приемем тезата на Тард (всъщност уязвима за сериозна критика), че съществува човешка "маса", която е лишена от способността да изобретява, все пак отделните единици от тази маса са способни да познават социалната реалност. Човешкото поведение никога не е нито чисто подражание, нито напълно автономно поведение, основано на чисто уникален собствен опит, знание и изобретателство. Социалната обективност се конституира и чрез това персонализирано знание, присъщо на всеки индивид, чрез неговото "вярване", ако използваме термина на Тард, че нещата стоят по един или друг начин. Това "вярване" никога не е плод само на подражание.

Всъщност Тард е интересен тъкмо с това, че не е последователен в прилагането на своята "чиста социология" към конкретиката на различни социални науки. Примерите в това отношение са безброй. Ето само един от тях: концепцията на Тард за собствеността. Наистина той се стреми да предложи едно чисто психологическо обяснение на този институт. Тя според него възникнала по силата на механизъм на превръщането на "очакванията" в "увереност": "по силата на нарастването на силата ни, нашите очаквания пораждаат права", включително правото на собственост (Tarde, 1902, Т. 1, р. 137). В подробно разработената концепция на Тард за собствеността, обаче, това положение се оказва без всякакво значение. В главата за собствеността той разсъждава като типичен социолог и икономист: защитава нейното право на съществуване чрез функционалистски аргументи – чрез нея се постига хармонизация на отношенията и икономическа ефективност; разглежда нейните разновидности и т. н. (Tarde, 1902, Т. 2, Livre III, Chap. IV).

Проект за реформиране на политическата икономия

Както вече стана дума, ценността (*valeur*) е според Тард основна категория за всички социални науки. Сред всички понятия на политическата икономия, твърди той, ценността е "най основното и най-неясното" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 51). Специфичния вид ценности, които тази наука има за свой пред-

мет, Тард означава с термина "богатство" – онези неща, които са пряко и непосредствено измерими в пари.

Както също отбелязах по-горе, ценностите се характеризират със своята принципна субективност. Това е за Тард достатъчно основание да приеме, че психологията е науката, върху която може и трябва да се основава политическата икономия. Става дума за психологията в двата нейни основни аспекта – индивидуалната и "интерпсихологията", които всъщност са неотделими и само като такива могат да обяснят икономическата реалност. Богатството, според Тард, може да бъде теоретически осмислено само в контекста на взаимодействието на индивида с външната предметност и с останалите човешки същества, с които се намира в психична свързаност (Tarde, 1902, Т. 1, 84).

Психологията, която има предвид Тард, е нещо твърде различно от преобладаващо натуралистичната психология от неговото време. Той ясно и категорично се разграничава от "мислителите от експерименталната школа", които "превръщат психологията в чисто физиологическа, чисто индивидуална". Те изследват индивида изолирано от действителната му социална свързаност (Tarde, 1895, р. 2). Той не приема и "английския асоциативизъм", който се занимава с вътрешните отношения между впечатления или образи в един и същ мозък" (Tarde, 1898, р. 16).

Методологическият психологизъм превръща Тард в радикален критик на политическата икономия. Грешката на нейните "първи архитекти" и на техните последователи е, според него, в схващането, че политическата икономия е възможна като наука единствено чрез съсредоточаване върху "материалната и външна страна на нещата" и съответно – чрез максималното възможно абстрахиране от всякакъв субективен елемент, а когато това е невъзможно – чрез изчистване на конкретиката и замяната ѝ с абстракции. "Да бъдем колкото е възможно по-обективни и по-абстрактни – това бе методът... Идеалът бе, под абстракции като кредит, услуги, труд така добре да се маскират усещанията и чувствата, скрити отдолу, че никой да не ги забележи и тези абстракции да се третираят като обекти, реални и материални обекти, подобни на обектите, разглеждани от химика и физика и като тях попадащи под закона на числото и мярката" (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 81-82).

Според Тард, когато икономисти са се заемали с психологически интерпретации, те са изхождали от индивидуалната психология и то в един силно осакатен неин вид. Такива елементи на психологията са толкова откъслечни и жалки, че "този необходим минимум от психология изглежда като прост постулат, предназначен да поддържа геометричното разгръщане на техните дедукции" (Tarde, 1902, Т. 1, 81-82).

Тард конкретизира своята критика, като отбелязва, че "осакатената" психология, с която боравят основателите на политическата икономия, е

всъщност хедонистичната психология, характерна за XVIII век. Тя "свежда всичките движения на душата до избягвани страдания или търсени удоволствия", тя "не вижда нищо извън култ към удоволствието или бягство от страданието като цели на съществуването". Така за политическата икономия остава почти непозната психологията "на мисленето и волята, на вярата и на желанието". Освен това самите състояния на удоволствие и страдание остават чисти абстракции, защото икономическата теория "пренебрегва специфичния характер на тези състояние" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 87).

Тези основни недостатъци на политическата икономия се разкриват в концепцията за "икономическия човек" – "вид абстрактно съзнателно същество, което се мисли като чуждо на всяко чувство, различно от мотива за личен интерес" (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 84-85). Тази идея е върхът на геометризиращата икономическа теория, смята Тард. В нея "икономистите са осъществили двойна абстракция. Едната, твърде измамна, се е състояла в това, че се мисли човек без нищо човешко в сърцето; другата – в това, че са представяли този индивид като откъснат от всякаква група, корпорация, секта, партия, отечество, някаква асоциация. Последното опростяване не е по-малко осакатяващо, отколкото другото, от което произлиза" (Tarde, 1902, Т. 1, 85-86).

Според Тард, характерният обективизъм на икономическата теория е присъщ още на школата на физиократите. Едно от обясненията той открива в интересна мисъл на Сисмонди: физиократите "са искали да предпазят народа от грабежите на абсолютната власт; те са чувствали, че за да бъдат чути, би трябвало да говорят на князете за техния интерес, а не за справедливостта и за дълга; те са се стремели да им покажат, каква е била природата и какви причините на богатството на нациите, за да ги наставляват как да го делят, без да го унищожават". В тази мисъл на Сисмонди Тард открива една от причините, довели до това, "политическата икономия, от самото си възникване, да придобие толкова позитивен облик и съвсем преднамерено да се абстрахира от всякакви съображения от психологическо и морално естество" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 98).

Следователно обективизмът на икономическата теория има и политически корен. При физиократите в това няма драма. Не е така у Адам Смит, който от една страна, е родоначалникът на класическата политическа икономия, но от друга страна – философ, теоретик на моралните чувства. Това съчетание се смята за неестествено и се дискутира нашироко в съвременната литература като "Проблемът Адам Смит" (Кацарски, 2012). Слабо известно, а може би дори неизвестно днес е, че "проблемът" е видян още от Габриел Тард, който е дал и блестящо обяснение.

Според него трактатът на Адам Смит "Теория на моралните чувства" е "мина от богати наблюдения" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 96). В "Богатството на

народите" също се срещат някои елементи от психологията. И все пак Тард е изненадан от "малката роля, която играе психологията в икономическите текстове на Смит и пълното отсъствие на колективната психология. Все пак именно той, Смит, е този, който пръв е изучил симпатията – източник и основание на интерсъзнаниевата (inter-mentale) психология" (Tarde, 1902, Т. 1, 98). И Тард формулира следния парадокс: Моралистът Смит проповядва, че богатството и властта са илюзия, измама. Но на тази измама той посвещава "Богатството на народите" (Tarde, 1902, Т. 1, 96-97).

Обяснението на Тард съдържа два елемента. Първият се състои в това, че бидейки морален философ, Смит се е школувал като икономист именно при физиократите и от тях е възприел обективистичния подход и материалистичното разбиране за богатството (Tarde, 1902, Т. 1, 95). Вторият елемент на обяснението е още по-важен: теизмът на Смит му помага да събере и примири икономика и морал, обективизъм и субективност, нагони към власт и богатство и възвишен морал. Егоизмът според моралния философ ражда горчиви плодове, той не носи истинско удовлетворение. От друга страна същият този морален философ вижда в егоистичните стремежи инструмент на Провидението, което по неведоми за хората пътища води човешкия род към цивилизованост и благоденствие. "Зад егоистичния човек е стоял добрият Бог и апологията на егоизма на първия е била всъщност само химн в проза на добротата на втория" (Tarde, 1902, Т. 1, 98-99).

След Смит, според Тард, интелектуалната ситуация е съвсем различна. Отделни икономисти, например Бастиа, продължават да се осланят на Провидението, за да докажат хармоничността на икономиката. Преобладаващата част от икономистите обаче са или атеисти, или пък тяхната вяра няма нищо общо с икономическите им разсъждения. "Ето защо, продължавайки да основават политическата икономия върху постулата на чистия човешки егоизъм и на борбата на интересите, след като са прогонили идеята за Провидението, те са премахнали, без да забележат, основата на системата, която е загубила цялата си някогашна привидна здравина. Казано иначе, те са отстранили небето от тази картина, станала вече неразбираема, където угасва светлината на онзи фенер, който не осветява и не обяснява вече нищо". Но щом социалните хармонии, включително икономическата, са станали невъзможни и поради това са изоставени, трябва "да се изостави също егоизмът като обяснение и агент на тези хармонии, и да се обърнем към други принципи, към други мотиви, за да се положи разширената политическа икономия на нова основа" (Tarde, 1902, Т. 1, 99).

През XIX век, отбелязва Тард, политическата икономия става обект на враждебни действия от две посоки – от страна на историческата школа и от страна на социалистите. Според него атаките им не са успели да засегнат самото сърце на икономическата теория. Вместо да търси исторически кон-

кретните закони на икономиката, историческата школа застава на позициите на релативизъм, като отрича въобще възможността за икономически закони и се стреми просто да разруши политическата икономия. Социалистите не са отричали съществуването на икономически закони. Нещо повече, "тяхната гледна точка ги е приближавала все по-плътнo до психологическите реалности, непознати или пренебрегнати от класическата икономия". Така те са могли "да я ударят в действително уязвими места". Но социалистите са вършели това инцидентно, без методичната последователност на науката (психологията). Когато са се занимавали с психология, те са го правели по-скоро несъзнателно, по-скоро като филантропи, отколкото като психолози. Други писатели също са се стремели да преодолеят слабостите на политическата икономия, като са показвали свързаността на тази дисциплина с морала и правото. Въпреки успехите им в това отношение, те са оставали по-скоро в сферата на явленията (Tarde, 1902, Т. 1, 80-81).

Като критик на политическата икономия Тард е почти неотразим. Неговите аргументи са в още по-голяма степен валидни по отношение на съвременната неокласическа теория. Доколко обоснован и убедителен е собственият му проект за преустройство на политическата икономия?

Основен постулат на Тард е твърдението, че в основата на обществото и в частност на икономиката лежи психичното взаимодействие между индивидите. Самият той посочва, че минимален и осакатен психологизъм е присъщ и на критикуваната от него политическа икономия (аксиомите ѝ за стремеж към удоволствието и избягване на страданието, и за егоистичния интерес). Тард превръща психологизма в своя изходна и основна теоретична позиция. В неговата икономическа концепция това се отразява в два тясно свързани аспекта: първо, критика на постулата за егоизма като изключителен мотив на икономическото поведение и обосноваване на съществената и дори доминираща роля на алтруизма като такъв мотив; второ, разглеждане на основни икономически категории и отношения като основани и единствено възможни върху определени психични свойства и способности.

Постулатът за егоизма като абсолютен принцип е базисно несъстоятелен, твърди Тард, защото "съзнанието за моето "аз" се установява и утвърждава напълно, осъществява се, собствено казано, само чрез съзнанието на другия". Тази неразкъсваема психична връзка е за Тард основание да направи следния извод: "развитието на егоизма в човешката природа би било само успоредно на прогреса на алтруизма, при условие, че тази неблагозвучна дума се разбира в най-широк смисъл – на загриженост по отношение на друг, доброжелателна или зложелателна, симпатична или антипатична, винаги емоционална". Връзката между егоизма и алтруизма, разбран по този начин, е неунищожима. Икономическият човек, който "би преследвал изключително и методично своя егоистичен интерес, абстрахирайки се от

всяко чувство, от всяка вяра, от всяка пристрастност не е само непълно същество, той съдържа вътрешно противоречие. Кой е човекът, чийто най-съкровен интерес не би бил точно в това, да избегне всяко увреждане на неговата вяра и на неговата гордост, на неговото сърце и на неговия култ?" Не съществува в действителност "нито един аспект на социалния живот, в който да не се види, че страстта расте и се разгръща в едно и също време с разсъдъка" (Tarde, 1902, Т. 1, 85).

На тази основа Тард въвежда понятието "страстни интереси". Такива са и през XIX век интересите на работниците, увлечени в стачни борби и вдъхновени от "новата вяра" на социализма. "Страстни" са и интересите на "съюзените капиталисти милиардери, не по-малко опиянени от надеждата за победа, от житейската гордост, от жаждата за власт" (Tarde, 1902, Т. 1, 86).

Тази концепция за "страстния" ("острастения") заслужава да бъде дискутирана. Тя не е непременно отрицание на калкулативната рационалност, а може да се разглежда като нейно необходимо допълнение. Калкулиращият разум може да се разглежда като инструмент за постигане на цели, които са мотивирани от импулси и "страсти". Този сам по себе си положителен резултат обаче, струва ми се, не е достатъчен, за да се положи икономическата теория на здрава основа. "Страстният интерес" е действително универсална категория на поведението. Бидейки пределно общо понятие, той не е в състояние да обясни икономическите отношения, ако към него не се добави концепцията за социално обективното. Ако вземем примера на самия Тард за основния конфликт между работници и "капиталисти милиардери", не е достатъчно да се каже, че техните интереси са "страстни". Самата "страстност" на отношението помежду им се основава на обективни обстоятелства – на асиметрията по отношение на богатство и власт, която не се свежда до психична връзка между индивиди. Поведението на двете групи не се свежда до абстрактния принцип на подражанието, въпреки че такъв елемент несъмнено присъства.

Недостатъчността на концепцията на Тард за нова политическа икономия се разкрива и в друг основен аспект – тълкуването на базисни икономически категории. На първо място, Тард се стреми да покаже, че категорията размяна има много по-малко значение, отколкото ѝ придава политическата икономия. Тя "не е единственият начин за движение на обектите на собственост". Освен чрез размяна, те преминават от едни ръце в други по силата на законите за наследяване и за завещаване. Наред с това тези обекти могат да бъдат насилствено завладени, откраднати или дарени. Тези форми се развиват исторически, казва Тард, и не е ясно коя от тях има най-голямо бъдеще. По отношение на кражбата той посочва трикратното увеличение на кражбите във Франция за петдесет години, но набляга особено върху "тръстовете, противозаконните монополи, изнудвачеството на мощните компании или

тираничните асоциации, на измамите в борсовите игри" (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 256-257).

Дотук няма проблем, ако пренебрегнем съмнителното твърдение, че ролята на размяната постепенно отслабвала и напълно щяла да изчезне в едно далечно бъдеще, изместена от даряването (Tarde, 1902, Т. 2. 260-261). Но всичко това няма отношение към главната "психологическа" теза.

Тард също търси аргументи в историческия опит на човечеството и в ранния опит на детето. Той представя оригинални свидетелства на европейски мореплаватели за първите им срещи с туземни племена и от тях заключава, че желани неща най-напред се даряват или се крадат, а след това стават обекти на размяна (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 239-240, 241). В това отношение, споделя Тард, децата напълно си приличат с "диваците". Съблазнено от чужд предмет, детето се стреми най-напред да го открадне, да го вземе със сила, или да накара притежателя да му го подари. Детето "се ражда крадец, грабител, очакващо подаръци – преди всичко последното – но то не се ражда разменител". То се научава да разменя, когато осъзнае неудобствата на другите начини на придобиване на желани неща (Tarde, 1902, Т. 2, p. 238).

Тези емпирични аргументи се нуждаят от проверка, базирана на по-късни изследвания. Различна е например интерпретацията на даряването у Марсел Мос: според него дарът е един вид екзистенциално обвързване, поемане на задължение (Moss, 2002). Има, разбира се, и много нови изследвания, които трябва да се вземат предвид, но тук нямам възможност да се заема с това. По-нататък, самият генезис на размяната не може да се обясни според Тард в логиката на калкулативната рационалност. Както у "диваците", така и въобще в предмодерните общества, разменянето е само елемент от сложно социално поведение. Размяната е част от празник – музика, танци, игри, забавления. Така се установяват отношения между европейци и туземци, това вижда Тард и в панаирите в самата Европа. Съвременните магазини също се стремят да превърнат пазаруването в приятно емоционално преживяване (Tarde, 1902, Т. 2, p. 245).

Тард може би е прав, че размяна, търговия не може да съществува без доброжелателство и симпатия между страните. Значението на този елемент се вижда и от факта, че дори когато липсва добронамереност, такава все пак трябва да се демонстрира. Проблемът възниква, когато между търгуващите страни съществува голяма социална асиметрия по отношение на икономическата им сила, информираност и компетентност. Тогава чрез инсценирането на симпатия и празничност може да се прикрива жесток грабеж.

Тард развива своята психологическа аргументация и във връзка с категорията кредит, която според него е прастара институция. Размяната е непосредствен фактор за развитие на потреблението, докато основният фактор на производството е кредитът, а негова психологическа основа – доверието.

Кредитът в много по-голяма степен, отколкото размяната, е "собствено икономическо отношение между двама души" (Tarde, Т. 1, pp. 257-258).

Вижда се колко Тард е надценил психологическия фактор в икономиката. Доверието без съмнение има значение, но то съвсем не е достатъчно. Затова в "цивилизованите" общества заемите се гарантират чрез залагане на имущество, има затвори за длъжници, в по-далечни времена неизправните длъжници са оковавани във вериги и продавани в робство. Тард, разбира се, знае, но не казва нищо за това.

Психологически са, според Тард, основанията на парите – една категория, чиято сфера на валидност и приложимост определя самите граници на политическата икономия (Tarde, 1902, Т. 1, p. 204). Парите са възможни, само доколкото съществува доверие и неговата роля непрекъснато нараства (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 138, 205). Възражението ми отново е свързано с недостатъчност на доверието като основание на парите. Недоверието на хората към монети, които в действителност имат по-ниска от номиналната им стойност, не ги е дисквалифицира като пари. Това ни казва всъщност и самият Тард, когато пише за злоупотребите с монопола за сечене на монети от крале и феодални сеньори в средновековна Европа (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 59-60, 97). Темата може да се продължи с манипулирането на паричните потоци от страна на банките.

Като общ извод можем да изтъкнем, че основен недостатък на Тардовия психологизъм в икономиката е неотчитането на социално обективното, а когато неговата роля по някакъв начин се взема предвид, това влиза в противоречие с безкомпромисния психологизъм. Склонен съм да видя в това едно по-скоро "щастливо" противоречие. Присъствието на социално обективното е толкова по-осезаемо, колкото повече се навлиза в икономическата конкретика. С това обстоятелство, според мен, са свързани най-ценните икономически идеи и анализи на Тард. В това поле той обикновено се разглежда като теоретик на иновациите. В оставащите страници ще се опитам да покажа неговата оригиналност и актуалност в разглеждането на възможното най-класическата проблематика на икономическата теория.

Теория на цените

Тард атакува основния и сякаш най-несъмнен постулат на икономическата теория: зависимостта на цената от търсенето и предлагането. "Този закон е едновременно неясен и удобен – удобен, защото е неясен, и оттук неговият огромен успех". Той показва вариациите на цените, "но по никакъв начин не разкрива причината на тези вариации". На борсата например, цената на дадена стока намалява, когато се предлага от повече продавачи и нараства, когато се търси от повече купувачи. Но при това не се вижда "и най-малка

пропорционалност между нарастването на търсенето или на предлагането и степента на нарастване или снижаване" на цените (Tarde, 1902, Т. 2, р. 40). Защото "не е вярно, че цената на дадена стока се вдига, било точно, било приблизително, двойно, тройно или четворно, когато числото на търсещите се е повишило двойно, тройно или четворно, или когато количеството на предлаганите стоки се е намалило наполовина, с две трети или с три четвърти" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 128). Освен това, ако търсенето се определя от размера на групата на желаещите да придобият дадена стока, тяхното число е съвсем неопределено и "не може нищо да определи". Ако търсене се измерва с числото на групата, която е готова да купи при налична цена, цената се мисли като предзададена и следователно търсенето съвсем не е причината, а следствие от цената (Tarde, 1902, Т. 1, р. 127).

Тард декларира, че проблемът за цената не може да се реши, ако не се изходи от постулатите на психологизма. В конкретния контекст, количеството на предлаганите стоки и числеността на купувачите не значат нищо, ако не се вземе предвид степента на интензивност на "желанието" от двете страни – желанието да се купува и желанието да се продава (Tarde, 1902, Т. 1, 127-138). Това само по себе си е, ако не погрешно, то поне твърде тривиално. И в този случай абстрактното желание не определя нищо. Впрочем важно е да отбележим, че желанието да се притежава и консумира дадена вещь или услуга, за Тард не е чисто индивидуално-психичен и съвсем не чисто биологичен феномен. Дори "органичната потребност" "е само културен терен, върху който могат да разцъфнат най-различни и изменчиви социални потребности и мотиви" (Tarde, 1902, Т. 1, р. 46). Впрочем, "собствено казано, не съществува толкова органична потребност, която да не приема социална форма, нито пък толкова социална, че да няма своята основа в организма" (Tarde, 1902, Т. 1, 177). Но Тард отива още по-далеч: той установява обективни обстоятелства, в психологически одежди или без тях, като платежоспособност, класов и социален статус, възможности за манипулиране на пазара, които са фактори на цената.

Ако един монополист иска да пласира фиксирано количество от даден вид стока, цената може да бъде твърде различна. Тя "ще варира значително, според това, дали лицата, които най-силно желаят да притежават тази стока (и в най-висока степен се доверяват на нейното качество), са същевременно най-малко богати, или пък най-богатите са също най-силно желаещи. Очевидно е, че във втората хипотеза котировката на цената ще бъде много по-висока, отколкото в първата" (Tarde, 1902, Т. 2, р. 21-22).

Задачата се усложнява, ако търговецът монополист може да произведе неограничено количество от своята стока. С нарастването на обема цената ще трябва да пада, защото ще трябва да се намерят допълнителен брой купувачи, чието желание за придобиване на стоката неизбежно ще бъде по-

слабо, а паричните им възможности – по-малки в сравнение с тези от първоначалната група. Тогава търговецът ще трябва да се съобразява със зависимостта между нарастването на производството и спадането на цената, с това съотношение между тях, което носи най-голяма печалба (Tarde, 1902, Т. 1, 26-27).

Какво се случва обаче, когато на пазара не съществува едноличен монопол в предлагането на дадена стока, а се конкурират повече производители? Тард отхвърля "действително неправдоподобната, макар и твърде скъпа на икономистите хипотеза, по силата на която, бидейки отстранени всички предимства, произтичащи от дадена ситуация или нещо друго, съвършено свободната конкуренция между производителите, между търговците ще действа върху цените в посока на снижаването им (...) до една последна граница, определена поне приблизително от стойността на разходите за производство" (Tarde, 1902, Т. 1, 27). Тард се аргументира с несъмнения факт на "колективния монопол", на сговарянето и съюзяването между производителите на една и съща стока. Този вид монопол има да решава същия проблем по отношение на цените, както и индивидуалния. При това, според Тард, монополистите се стремят да не злоупотребяват прекалено със силата си да налагат високи цени, защото се страхуват от недоволството на публиката и ответни законодателни мерки от страна на правителството (Tarde, 1902, Т. 1, 27).

Според Тард "напълно свободната конкуренция на производители, които се сражават със съвършено еднакви оръжия" е по-скоро изключение. Но и тогава стойността на разходите за производство не е абсолютната граница, до която падат цените. Производители и търговци по-скоро се стремят да разпродадат застоялата стока, за да освободят своя капитал и евентуално да го употребят в други, по-доходни начинания (Tarde, 1902, Т. 1, 28). По-нататък, стойността на разходите за производство е всъщност твърде неопределена величина. Тя е различна за различните производители. Винаги има производител, при който тази граница е най-ниска и в този смисъл – абсолютна. На ако в свирепа конкурентна борба се стигне до нея, всички производители с изключение на един ще са вече окончателно сразени, а оцелелият няма да се забави да повиши цената. И Тард задава въпроса: "какво е основанието сред тези изменящи се цени епитетът "нормална" и "легитимна" да се запази за една единствена временна и преходна цена, която е равна на минималното равнище на разходите? Няма такова основание" (Tarde, 1902, Т. 1, 44).

Във всички случаи, смята Тард, цената се определя от два ключови фактора: силата на желанието за придобиване у потенциалните клиенти и техните парични възможности. Пак според него, можем да подредим тези възможни клиенти в две пирамиди – едната ги градира по богатство, другата – по сила

на желанието да придобият стока от някой вид. Има три възможности: първо, желанието за придобиване да е право пропорционално на богатството; второ, отношението помежду им да е обратнопропорционално; трето, двете да не се намират в никакво ясно съотношение (Tarde, 1902, Т. 1, 22). Втората хипотеза, продължава Тард, е валидна за общества с непреодолими класови и кастови разграничения. В тези случаи висшите касти, съсловия, класи не проявяват никакъв интерес към някои категории стоки, характерни за бита на простолюдието. И обратно: поради строго регламентиране на бита и потреблението чрез закони, морални предписания и стереотипи на поведение низшите слоеве и групи не се осмеляват да претендират за притежаване на предмети, които са монопол на висшите кръгове. При това положение цената зависи от конкуренцията в рамките на затворени общности (Tarde, 1902, Т. 1, 22-23).

Първата хипотеза (желанието за придобиване на дадена стока е пропорционално на богатството на тези, които я желаят) е характерно за демократични и демократизиращи се общества и е в сила за луксозните стоки. Когато няма външни ограничения или те са в процес на изчезване, тези стоки стават все по-желани с растежа на богатството. Вследствие на това се стига до баснословни равнища на цените на някои стоки. По този начин се обясняват прекомерно високите цени на някои картини на прочути художници, на стари килими, на стари мебели, на автомобили, на тоалети, изработени в някои ателиета, грамадните хонорари на някои специалисти, чиито консултации са на мода, на някои известни актьори или певци (...) и т. н." (Tarde, 1902, Т. 1, р. 23).

Според третата хипотеза не съществува закономерна връзка между желанието за придобиване на някоя стока и паричните възможности на желаещия. Според Тард в модерното общество все повече стоки губят престижния си характер и попадат в тази трета категория. Между другото това разбиране е свързано със съмнителното схващане на същия автор, че съществува тенденция към "смекчаване на екстравагантността или снижаване на някои цени, както и на някои заплати" (Tarde, 1902, Т. 1, 23). Интересно е, че в този случай не се дават примери за конкретни стоки, което е необичайно за автор като Тард.

Тук пред нас са елементи от концепция за влиянието на социално-класовата структура на обществата и нейната динамика върху формирането на цените. Във всички случаи, когато става въпрос за "желание", се има предвид не нещо абстрактно от рода на мечтите, а желание, което е близко до своята реализация. Освен това въвеждането на права и обратна пропорционалност не е докрай убедително, защото изисква непрекъснато да се уточнява за каква категория или вид стоки става въпрос и за какъв кръг от купувачи. Ценните моменти, според мен, могат да се сведат до две по-

ложения. Първо, по същество придобиването на всяка стока има символно, статусно значение и по този начин социалните статуси влияят върху цените. Покупката на всяка вещь е средство за социално различаване. Има наистина стоки, които намират най-широка употреба, но това още не означава, че те нямат отношение към социалния статус. Те са един вид минимална гаранция, че един индивид е пълноценен член на социалната общност. И винаги има групи, които са под това равнище, които се стремят да го достигнат. В този смисъл понятието за лукс е нещо относително. Второ, икономическото поведение и формирането на цените са различни в зависимост от това, дали потреблението на индивида е нормирано и регламентирано, или зависи само от неговата воля и парични възможности.

Въпреки че концепцията не е изрядна във всяко отношение, остава валиден следният общ принцип: съществен е не броят на купувачите, а "интензивността на тяхното желание, съчетано с равнището на паричните им ресурси". И от това следват важни макроикономически следствия: "Колкото и малък да е един пазар, когато неравенството в икономическото състояние е много голямо, предметите на голям лукс са с много високи цени; а колкото и голям да е един пазар в една земеделска демокрация, където състоянията се изравняват, екстравагантността на изключителните цени се смекчава" (Tarde, 1902, Т. 1, 23).

Тази своя теория, в съществената ѝ част, Тард е изложил в две статии още през 1881 г. От такива позиции Тард критикува и теорията за пределната полезност. Неин основен постулат е твърдението, че последната единица от дадено количество определя цената на всяка единица от това количество. "Но това не ни казва каква ще бъде цената, произтичаща от тази пределна полезност. Проблемът за цената остава неразрешен" (Tarde, 1902, Т. 1, 25). Класически кратък, ясен и според мен неопровержим аргумент. Тард изтъква и други аргументи. В частност, далеч не всички полезни неща са хомогенни, делими и приложими за различни цели като водата. Опитайте се да приложите маржиналисткия анализ към стоки, "отговарящи на една единствена потребност, към такава машина, към такъв много специален инструмент; за да се разбере равнището на цената и вариациите на цената, тук ще трябва да се вземе предвид не пределната полезност (...) а степента на разпространеност в обществото на потребността, за която става дума и степента на състоятелност на тези, които изпитват тази потребност" (Tarde, 1902, Т. 1, 25-26). Принципен недостатък на теорията за пределната полезност Тард вижда в това, че "тя се стреми да се опре преди всичко върху една обективна основа и също че държи сметка само за индивидуалната психология и съвсем не за интерпсихологията" (Tarde, 1902, Т. 1, 36). Въсъщност "интерпсихологията" на Тард съвсем не се покрива със съвременното понятие за социална психология. Както се вижда от примера с цената

на машината, "интерпсихологията" включва и такива социално обективни неща като разпространеност на потребността от даден продукт и състоятелност на потенциалните клиенти. С оглед на всичко това Тардовата критика на маржинализма е изключително убедителна. Особено важно е това, че тя следва от собствена позитивна концепция.

Въпреки своя психологизъм, Тард изтъква ключовото значение на обективни фактори като платежоспособност на потенциалните купувачи, тяхната класова или съсловна принадлежност, строгост на съсловните и класовите бариери, икономическа сила на производители и търговци. Но Тард не би бил това, което е, ако не отделяше не по-малко внимание върху социално-психологическите фактори в тесен смисъл, определящи цените. Купувачи, търговци, производители – всички са подвластни на психични влияния, на "психично заразяване" (Tarde, 1902, Т. 1, 29). Сред купувачите този феномен е "толкова по-интензивен, колкото числото на съревноваващите се е по-голямо и по-добре известно, и колкото те са по-близки един до друг, в по-близък контакт – физически или социален". Това "заразяване" не е нещо външно и случайно, а "обичаен и нормален елемент на определянето на цените". (Tarde, 1902, Т. 1, р. 21; виж също: Tarde, 1902, Т. 1, р. 135).

Търговците и производителите от всички сфери и от всякакъв калибър също са подвластни на "психологическа зараза". Ярък пример в това отношение е борсата. Както посочва Тард, количеството и разнообразието на търгуваните ценни книжа непрекъснато нараства. Тенденциите в различните сфери на бизнеса са разнопосочни и би трябвало взаимно да се неутрализират във все по-голяма степен. В действителност обаче става тъкмо обратното: ако един голям фонд е засегнат неблагоприятно, той повлича след себе си всички ценни книжа – дори тези, които по принцип биха спечелили от срива в определен борсов сегмент. Защото пазарът, цените изпитват психични влияния: някои "имат сериозни основания да бъдат обезкуражени или изпълнени с надежда". Тяхното настроение се разпространява "много по-далеч от тяхната група, във всички групи на борсата" (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 135-136).

Тард подчертава асиметричния характер на "заразяването". При формирането на цените протича "генерализация на индивидуална оценка, наложена от престижа на името, на богатството, на личния авторитет" (Tarde, 1902, Т. 2, р. 41).

В промишлените и търговските среди тази асиметрия означава власт. Когато формирането на цената се изследва в детайли, "се вижда, че въобще не съществува цена, която да не е била фиксирана от няколко доминиращи воли, които са завладели пазара (...) достатъчен е един елит от борсови играчи, действащи за повишаване или понижаване на курсовете, за да се реши съдбата на дадена ценност. Цените на житото, установени на Лондонската

или Ню-Йоркската борса в резултат от конфликта между две армии на спекуланти към повишаване или към понижаване, командвани от известни и нееднакво влиятелни вождове, законодателстват в целия свят. Още от началото на търговската еволюция нещата са стояли по този начин". Първоначално това господство се е разпростирало върху ограничен регион и в хода на еволюцията се е разширявало (Tarde, 1902, Т. 2, р. 30).

В модерните общества тази власт на елитите над пазара не само не намалява, а се засилва. Те вече имат на свое разположение мощни средства за въздействие – преса, телеграф, телефон [4]. "Хитрите хвалби на панаирджийски мошеници не се разпространяват по-далеч, отколкото може да се чуе техният глас; тези на мошениците на обявленията и рекламите ще търсят своите жертви в огромен регион" (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 30-31). Успехът на самата реклама зависи от това, дали тя е насочена към подходящата група – онази, която може да има водеща роля и да увлече след себе си много други групи (Tarde, 1902, Т. 1, р. 135).

Тард неведнъж подчертава, че в модерните икономики цената се фиксира от продавача. Първоначално той обикновено не е в състояние да установи най-изгодната за него цена, която същевременно да отговаря на желанията на потенциалните клиенти и на техните парични възможности. Продавачът стига до "вярната" цена "опипом", чрез постепенно налущкване. Докато в миналото той е могъл да разчита предимно на своя личен опит, още по времето на Тард, както той сам отбелязва, търговецът може да се оприе на мощни технически средства за събиране на информация (статистики, проучвания на пазара и др.) (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 25-26, 42). Важно е да се отбележи също, че когато Тард пише за продавач, който фиксира цената, винаги отчита огромната асиметрия на силите в промишлените и търговските среди. "Търговците са тези (...) които фиксират цената. Или по-скоро това са ту мнозинството търговци, ако те образуват синдикат, ту най-силният търговец сред конкуриращите се" (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 130-131).

В този контекст изпъква една слабост на концепцията – неразличаването на два съществено различни фактора: чисто персоналното обаяние или харизма и икономическата сила на пазарните субекти. В практиката често те са наистина неотделими, но теоретичното им различаване е съществено. Внимателният читател може да забележи и един по-общ недостатък на теорията на Тард за цените: недостатъчно ясна е връзката и хармоничността на съчетанието на различните елементи на тази теория. Това, разбира се, хвърля сянка върху нея, без да я превръща в невалидна. Не е напълно ясно например взаимоотношението между паричните възможности на клиентите и наличната структура на техните желания, от една страна, психологическата "зараза" и манипулативните въздействия и дори диктат от страна на производители и търговци – от друга. Подразбира се все пак, че тези две

групи фактори се допълват и ограничават взаимно: и абсолютния монополист е принуден все пак да се съобразява със структурата на потребностите и паричните възможности на потенциалните клиенти. Но тази структура е подложена на манипулации, които я променят. Освен това, високите цени предизвикват напрежения в разходната част на домакинските бюджети, които мотивират напрежения и търсене на възможности за увеличаване на приходите. По отношение на основната част от населението, хората на наемния труд, това означава както по-висока мотивация за труд, така и натиск върху работодателите за повишаване на заплатите и намеси на държавата за тяхното регулиране. Тард разглежда повече или по-малко тези аспекти, но връзката с теорията на цените не е експлицитна [5].

Тард не пропуска да отбележи и влиянието на някои конкретни идеи и представи върху формирането на цените. Такава е твърде интуитивната, но специфична за всяко общество и всяко време представа за "справедлива цена". Тя според Тард оказва съществено влияние върху формирането на действителните цени и особено върху цената на труда (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 32-33, 35).

Появата и разпространението на конкретни идеи, според Тард, обясняват един странен факт: през периода 1884-1887 г. цените на месото и другите животински продукти се повишават, въпреки че цените на зърното спадат, а числеността на добитъка изпреварва растежа на населението. Непосредствена причина е нарасналата потребност сред масата от населението за консумация на животински продукти, но в основата са идеи, придобили широка популярност: идеята на учените, че "месото допринася повече за физическата сила на работника, отколкото чисто растителната храна; идеята, че всички хора са равни, оттук засилената склонност да се подражава на висшестоящите, ядейки месо като тях и т. н.; идеята, че работникът има право на известен комфорт, част от който е животинската храна, включително млякото и маслото" (Tarde, 1902, Т. 2, p. 40)

Завършвам този анализ с нещо много важно: Тардовата критика на догмата за единната цена. Според този принцип цената на дадена стока "трябва да бъде единна, една и съща за всички, бедни или богати", което Тард определя като "очевидна несправедливост, наложена от състоянието на нашите нрави и публичността на нашите дела" (Tarde, 1902, Т. 2, 24). Според него, по начало търговецът е заинтересован да се договаря индивидуално с всеки клиент, като се съобразява с неговата платежоспособност и се възползва от неинформираността му за ценовите споразумения с други клиенти (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 24-25). И Тард привежда исторически материал, с който се стреми да докаже, че в предмодерната икономическа история цените действително са се установявали поотделно във всеки отделен акт на покупко-продажба. Блестящ стилист, Тард рисува ярки картини от някогаш-

ните панаири, където продавачи и купувачи се пазарят и надлъгват (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 130, 198). Дават се и примери от Париж в края на XIX век за практиките да се установяват различни цени за различни категории клиенти (Tarde, 1902, Т. 2, 19-20).

Тард неведнъж подчертава, че това са нормални практики. Установяването на единна цена, доколкото го има, е свързано с голямото разрастване на търговията. Пазаренето с всеки клиент става практически неудобно, а освен това господства представата, че клиентите трябва да бъдат третираны еднакво (Tarde, 1902, Т. 1, pp. 19-20; Т. 2, p. 130-131). При това механизмът на формиране на цената е видоизменен, но не и коренно различен. Функцията на традиционното пазарене вече се поема от налучкването на "подходящата" цена; модерната реклама пък е заменила крясъците и триковете на панаирджийските търговци (Tarde, 1902, Т. 1, p. 131).

Около тези интересни факти и разсъждения обаче витае известна неяснота, която трябва да бъде отстранена. Твърдението за "индивидуалност" на цените в предмодерната епоха е в противоречие с друго изказване: "първоначално" цената е "твърде различна на различните места, но на всяко място тя е твърде стабилна във времето" (Tarde, 1902, Т. 2, p. 20). Възможно е обаче концепцията да се хармонизира. В никоя епоха цените не са нито само единни, нито само индивидуализирани. Съществени в това отношение са поне три фактора: социалния контекст, вида стока и мащаба на сделките. В средновековните градове например цените на стоките, произведени от корпорациите, и заплатите на работниците са обект на доста строга регламентация от страна на корпорациите и князете – Тард сам е отбелязал това (Tarde, 1902, Т. 2, pp. 270-271). Но е имало, разбира се, стоки, чиито цени са се формирали чрез пряко договаряне ("спазаряване"). Днес по правило не е възможно в търговията на дребно всеки клиент да се договаря индивидуално за цената; между другото, продавачът, който го обслужва, обикновено е наемно лице и няма право да контролира цената. Когато обаче сделката е от голям мащаб договарянето и "пазаренето" често е неотменна част от ритуала на сделката.

Заклучение

Ако човек просто преглежда съдържанието (заглавията на книгите, главите, параграфите) на двата тома на "Икономическата психология" на Габриел Тард, може да си създаде впечатлението за едно странно, но доста схоластично съчинение. Съдържателният анализ обаче, както се вижда и от изложеното дотук, показва, че това впечатление е съвсем измамно. Виждаме колко свежи и нестандартни са много негови идеи.

Това ще стане още по-ясно, ако анализът бъде продължен (което е невъзможно тук) и обхване други основни теми: формиране и динамика на потребностите, иновации, капитал и труд, конкуренция и монопол, формиране на заплатите и др.

Разгледан в съвременен теоретичен контекст, Тард притежава някои съществени методологически предимства. Неговата концепция е изключително динамична, докато неокласическият икономикс изхожда от статиката и равновесието. Този икономикс "разглежда един предустановен набор от вярвания и желания като абсолютни изходни предпоставки на поведението." Предпоставени са едни "фиксиран и трайни предпочитания" (Ajdukovic et al., 2018, p. 8). В това отношение у Тард няма нищо предзададено и застинало. Динамизмът на потребностите и желанията в неговата концепция в най-висока степен съответства на изключителната нестабилност и променливост на потребителските настроения в условията на съвременния пазар.

Тард предлага нестандартно решение и в друг актуален дебат. Съвременният поведенчески икономикс се стреми "по-скоро да преформулира, отколкото да отхвърли теоретичната проблематика" на неокласическия икономикс, който позиционира *homo economicus* като субект, идеален за функционирането на пазарите и потенциално осъществим чрез корективни мерки" (Primrose, 2017, pp. 88-89). В това отношение Тард предлага много по-радикална алтернатива, която изключва "икономическия човек" не само като реален, но и като идеален тип и образец на реалното икономическо поведение.

Бележки:

[1] В разбирането на Тард "политическа икономия" е синоним на икономическа наука. То въпреки е преобладаващо схващане по онова време.

[2] Тук и по-нататък в тази статия курсивът е в цитирания източник.

[3] Въпреки рационалистичният оптимизъм не е абсолютно доминиращо настроение в трудовете на Тард. То често е примесено с нюанси, които днес можем да определим като екзистенциалистски. В характерния му литературен стил нерядко звучат печални тонове, предизвикани от нарастващата студенина на съвременната цивилизация, от неминуемо засилващата се обвързаност и несвобода на индивида, от житейския крах на неговите планове и надежди (виж: Кацарски, 2018).

[4] Днес тези средства, както е известно, са още повече и много по-мощни.

[5] Темата за бюджетите (домакински, общински, държавни) е предмет на внимание у Тард, както въпреки и темата за заплатите и стандарта на живот (Tarde, 1902, T. 1, pp. 108, 153-155; T. 2, pp. 54, 105, 137). И по тази пробле-

матика разсъжденията му са много интересни, но тук няма как да разгледам неговите възгледи по тези въпроси.

Референции:

Кацарски, И. (2012), Адам Смит – забравеният. Философски алтернативи, № 6, с. 47-53.

(Katsarski, I. 2012, Adam Smith – zabraveniyat. Filosofski alternativni, No. 6, s. 47-53.)

Кацарски, И. (2018), Философската система на Габриел Тард. Философски алтернативи, № 5 (под печат).

(Katsarski, I. 2018, Filosofskata sistema na Gabriel Tard. Filosofski alternativni, No. 3, pod pechat.)

Проданов, В. 2017, Основни философски методологии в икономическата наука. Научни трудове на УНСС, № 3, с. 11-38.

(Prodanov, V. (2017), Osnovni Filosofski metodologii v ikonomicheskata nauka. Nauchni trudove na UNSS, No. 3, pp. 11-38.)

Ajdukovic, I., Max, S., Perchot, R. and Spiegelman, E. (2018). The Economic Psychology of Gabriel Tarde: Something new for behavioral economics? Journal of Behavioral Economics for Policy, Vol. No. 1, pp. 5-11.

Djellal, F. and Gallouj, F. (2017), Les lois de l'imitation et de l'invention: Gabriel Tarde et l'économie évolutionniste de l'innovation. Revue économique, Vol. 68, No. 4, pp. 643-671.

Hughes, E. C. (1961), Tarde's Psychologie Économique: An Unknown Classic by a Forgotten Sociologist. American Journal of Sociology, Vol. 66 No. 6, pp. 553-559.

Katz, E. (1999), Theorizing Diffusion: Tarde and Sorokin Revisited. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 566, pp. 144-155.

King, A. (2016), Gabriel Tarde and Contemporary Social Theory. Sociological Theory. Vol. 34 No. 1, pp. 45-61.

Kinnunen, J. (1996), Gabriel Tarde as a Founding Father of Innovation Diffusion Research. Acta Sociologica, Vol. 39, pp. 431-442.

Latour, B. (2001), Gabriel Tarde und das Ende des Sozialen. Soziale Welt, Bd. 52, № 3, SS. 361-375.

Moss, M. (2002), Essai sur le don, available at <http://anthropomada.com/>.

Primrose, D. (2017), The Subjectification of Homo Economicus in behavioural Economics. Journal of Australian Political Economy, No. 80, pp. 88-128.

Raaij, W. F. v. (1999), Economic Psychology Between Psychology and Economics: An Introduction. Applied Psychology, Vol. 48 No.3, pp. 263-272

Roland-Lévy, Ch. and Kirchler, E. (2009), Special Issue: Psychology in the Economic World. Applied Psychology, Vol. 58 No. 3, pp. 363-369.

Tarde, G. (1895), *La logique sociale*. Paris, Felix Alcan, available at <http://books.google.com>

Tarde, G. (1898), *Les lois sociales. Esquisse d'une sociologie*. Paris, Felix Alcan, available at <http://www.uqac.quebec.ca>

Tarde, G. (1902), *Psychologie économique*. T. 1-2. Paris, Félix Alcan, available at <http://classiques.uqac.ca>

Tarde, G. (1905), *L'accident et le rationnel en histoire d'après Cournot*. *Revue de Métaphysique et de Morale*, Vol. 13, No. 3, pp. 319-347.

Tonkonoff, S. (2013), *A new social physic: The sociology of Gabriel Tarde and its legacy*. *Current Sociology*. Vol. 61, No. 3, pp. 267-282.

ИКОНОМИЧЕСКАТА ПСИХОЛОГИЯ НА ГАБРИЕЛ ТАРД – РАДИКАЛНО ПРЕОСМИСЛЯНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА РЕАЛНОСТ

Резюме

Студията разглежда основни проблеми в икономическата психология на Габриел Тард. Той е мислител, чиито трудове се преоткриват от съвременните изследователи и представляват особен интерес в контекста на съвременните дискусии за основанията и перспективите на икономическата наука.

Студията цели да разкрие тази актуалност на Тард, като анализира неговите възгледи за състоянието на политическата икономия (икономическата теория) и проекта му за нейното реконструиране.

Подходът е контент-анализ на оригинални текстове, съчетан с оценка на тяхното съвременно значение. Изтъкнати са както позитивните страни на Тардовите концепции, така и неговите концептуални несполуки.

Студията последователно разглежда философско-социологическите основания на икономическата психология на Тард, неговите идеи за взаимоотношението между икономическата наука и другите социални науки, неговата критика на политическата икономия и проекта му за нейно преустройство и неговата теория на цените, която илюстрира силните и слабите страни на неговия проект.

Икономическата психология на Тард предлага оригинални и ценни идеи, които са незаслужено пренебрегнати от историци на идеите и теоретици. Със своята свежест и радикалност те могат да бъдат съществен принос към съвременния теоретичен дебат.

Ключови думи: Габриел Тард, икономическа психология, политическа икономия, ценности, теория на цените.

JEL: B3, B4

GABRIEL TARDE'S ECONOMIC PSYCHOLOGY: A RADICAL RETHINKING OF ECONOMIC REALITY

Ivan Katzarski*

Abstract

The study discusses major issues in Gabriel Tarde's economic psychology. He is a scholar whose works are rediscovered by contemporary researchers and present a particular interest in the context of contemporary discussions on the grounds and perspectives of economic science. The paper aims at revealing this actuality of Tarde by analyzing his views on the status of political economy (economic theory) and his project concerning its reconstruction.

The approach is one of content analysis of original texts, combined with an assessment of their contemporary significance. Both positive points of Tard's conceptions and his conceptual shortcomings, are pointed out.

The study successively considers philosophical and sociological grounds of Tard's economic psychology, his ideas of the relationship between the economic science and the other social sciences, his criticism of political economy and his vision of its reconstruction and his theory of prices which illustrates the strong and weak points of his project.

Tard's economic psychology suggests original and valuable ideas which have been unreasonably neglected by historians of ideas and theoreticians. With its freshness and radical spirit, it can contribute to the contemporary theoretical debate.

Keywords: Gabriel Tarde, economic psychology, political economy, values, theory of prices.

JEL: B3, B4.

* Ivan Katzarski, professor, DSc, Institute for the Study of Societies and Knowledge, Bulgarian Academy of Sciences, email: pessoko@gmail.com